

INSCRIȚII INEDITE DIN TOMIS ȘI DIN ÎMPREJURIMI AFLATE ÎN COLECȚIA MUZEULUI DE ISTORIE NAȚIONALĂ ȘI ARHEOLOGIE CONSTANȚA

Maria BĂRBULESCU*
Livia BUZOIANU*
Constantin BĂJENARU*

Keywords: *funerary altar, Euenos, Antoninus Pius Caesar, imperial legate, Antonius Hiberus, Iupiter Optimus Maximus Dolichenus, Vicus S..., sacerdotes.*

Cuvinte cheie: *altar funerar, Euenos, Antoninus Pius Caesar, legatul imperial Antonius Hiberus, Iupiter Optimus Maximus Dolichenus, vicus S..., sacerdotes.*

Abstract: *The article refers to 3 unpublished inscriptions in the collection of the Museum in Constanța*

1. *Funerary altar in Greek, from 2nd-3rd century AD, discovered in 2012, near the commune Cumpăna (from Tomis rural territory). In the proposed restored variant, it is to be recognized an individual name-Euenos, which is new in the Tomitan epigraphy and at the Left Pont; a funerary place/or funerary places is/are also mentioned (τόποι) with private purpose (or for the members of a family-in our situation, those around Euenos).*

2. *Dedication in Greek for Antoninus Pius and the governor M. Antonius Hiberus.*

The item appeared at Tomis (in unknown conditions, probably between 1970 and 1980). The imperial name from the beginning of the inscription refers to Antoninus Pius as Caesar, "son of the highly divine and for the second time emperor" (namely Hadrian). The name of the imperial legate allows dating the inscription most probably in 138 AD (in the first half of the year). It is possible that the dedication belongs to a religious association (thiasos). We notice in the catalogue the name of Flavius Phaidros (possible the same individual with T. Flavius Poseidonius' father, mentioned in ISM II 52, or both of them are mentioned here); there is also mentioned the name of Akesis or Akeseis (known from an inscription discovered at Topraisar, but coming from Tomis, from the time of Hadrian).

The last preserved rows of the inscription allow to restore as well the divine couple Zeus and Hera, to whom the inscription might be dedicated. However, the votive role of

*Maria BĂRBULESCU: Universitatea "Ovidius" Constanța; e-mail: mariabarbulescu@yahoo.fr; Livia BUZOIANU: Muzeul de Istorie Națională și Arheologie Constanța; e-mail: liviabuzoianu@yahoo.com; Constantin BĂJENARU: Muzeul de Istorie Națională și Arheologie Constanța; e-mail: cosbajenaru@gmail.com.

the item is still uncertain.

3. *Votive altar from the emperor Septimius Severus, discovered in 2001, at Tomis. The altar, dedicated to IOMD(olichenus) is dated in 193 AD, through the names of the consuls Falco and Clarus (namely Q. Pompeius Sossius Falco and C. Iulius Erucius Clarus Vibianus). The inscription includes the fragmentary the name of a vicus S [...], the same or different of vicus Sc... ia (ISM II 137) and also the fragmentary name of two possible magistri vici, who occupied the position of sacerdotes of Jupiter Dolichenus.*

Rezumat: Articolul se referă la 3 inscripții inedite aflate în colecțiile muzeului conștanțean:

1. Altar funerar în limba greacă, din sec. II-III p. Chr., descoperit în 2012 în apropierea localității Cumpăna (din teritoriul rural al Tomisului). În varianta de reconstituire propusă, este recunoscut un nume propriu – Euenos, nou în epigrafia tomitană și în Pontul Stâng; și menționarea unui loc/locuri funerare (τόποι) cu caracter privat (sau consacrate membrilor unei familii – în cazul nostru, celor din jurul lui Euenos).

2. Dedicatie în limba greacă pentru Antoninus Pius și pentru guvernatorul M. Antonius Hiberus, apărută (în condiții necunoscute, probabil în anii 1970/80) la Tomis. Numele imperial de la începutul inscripției se referă la Antoninus Pius în calitate de Caesar, „fiu al prea divinului și a doua oară imperator” (se înțelege Hadrian). Numele legatului imperial permite datarea inscripției, cel mai probabil în 138 p. Chr. (în prima jumătate a anului). Dedicatia aparține unei asociații, probabil religioase (thiasos). Din catalog reținem numele lui Flavius Phaidros (posibil același cu tatăl lui T. Flavius Poseidonius amintit în ISM II 52, dacă nu figurează amândoi aici); și un Akesis sau Akeseis (cunoscut pe o inscripție descoperită la Topraisar, dar provenită din Tomis, din timpul împăratului Hadrian).

Ultimele rânduri păstrate ale inscripției permit și o eventuală recunoaștere a cuplului divin Zeus și Hera, cărora să le fi fost închinată inscripția. Caracterul votiv al piesei rămâne însă ipotetic.

3. Altar votiv din timpul împăratului Septimius Severus, descoperit în 2001 la Tomis. Altarul, închinat lui IOMD(olichenus), este datat prin numele consulilor Falco și Clarus (respectiv Q. Pompeius Sossius Falco și C. Iulius Erucius Clarus Vibianus), în 193 p. Chr. Inscripția conține fragmentar numele unui vicus S[...], același sau diferit de vicus Sc...ia (ISM II 137) și numele, tot fragmentare, foarte probabil a doi magistri vici, care dețineau funcția de sacerdotes ai lui Iupiter Dolichenus.

Pe lângă inscripțiile publicate în ultima vreme¹, în colecția MINAC se mai află câteva epigrafe inedite din Tomis și împrejurimi, provenite din descoperirile recente și mai vechi, scăpate atenției de-a lungul timpului, piese care se vor regăsi în viitor într-un *Supplementum* la ISM II, aflat în pregătire².

De această dată ne vom opri asupra a trei inscripții: un altar funerar din sec. II-III p. Chr., o dedicație pentru Antoninus Pius și pentru guvernatorul Antonius Hiberus, sau placă votivă, ambele în limba greacă și un altar votiv închinat lui

¹ Vezi, BĂRBULESCU & BUZOIANU 2009, p. 389-398, nr. 1-4; 2010, 347-366, nr. 1-5 și 7; 2012, p. 503-512; BUZOIANU & BĂRBULESCU 2013, p. 311-322; BĂRBULESCU & BUZOIANU 2014, p. 141-160; AVRAM 2014, p. 161-172; r. și *infra* n. 13.

² La Alexandru AVRAM, Maria BĂRBULESCU și Livia BUZOIANU.

IOM Dolichenus, din anul 193 p. Chr., în limba latină.

1. Fragment de altar funerar din calcar găsit întâmplător în apropierea comunei Cumpăna (jud. Constanța) în anul 2012³.

Inscripția se alătură celorlalte epigrafe apărute la Cumpăna, unele provenite însă din cetatea Tomis⁴.

Dimensiuni: î. = 0,70 m; l. = 0,49 m; gr. = 0,29 m; î.l. = 0,06 m; MINAC inv. 47480. Fig. 1.

Marginea din stânga a piesei este prelucrată sumar, la fel și cea din dreapta la partea de sus; în rest, latura din dreapta este deteriorată, spărtura distrugând 1-2 litere de la sfârșitul rândurilor.

Se conservă 5 rânduri din a doua parte a epitafului. Literele sunt scrise îngrijit: *epsilon* și *omega* au formă lunară; după caracterele paleografice textul datează din sec. II-III p. Chr. Propunem ca variantă de lectură:

.....

α[ι]έν ἀν[ηκ-]

εν τόπ[ον]

τῶν περ[ι]

Εὐηνον

παροδ[εῖ-]

[τα χαῖρε].

Traducerea:

"..... pentru totdeauna a consacrat locul celor din jurul (din familia) lui Euenos, [salutare] trecătorule"

În r. 1 am putea recunoaște un eventual adverb αἰέν - formă poetică ca și αἰεὶ pentru αἰεὶ ("pentru totdeauna", „veșnic"). Deși întâlnit la Tomis⁵ și în alte locuri în poezia funerară⁶, termenul pare neobișnuit într-un text comun, ca cel de față.

³ Piesa a fost găsită pe câmp, în apropierea localității Cumpăna.

⁴ Asupra posibilei proveniențe din Tomis a unor inscripții descoperite la Cumpăna, vezi comentariul din ISM II (s.v.); BĂRBULESCU & BUZOIANU 2013, 196, Tabelul I, nr. 8 (Cumpăna).

⁵ Forma αἰεὶ apare atât singulară, v. AVRAM *et alii* 2014, nr. 3, versul 5: ἐμμεν' ἐς αἰεὶ (sec. IV p. Chr.), cât și în cuvintele compuse – ISM II 377, r. 16-17: τὰ αἰεμνηστα τέκνα ("fii de veșnică amintire").

Verbul restituit în r. 1-2 este ἀν[ῆκ]/εν, formă de aorist II activ persoana a 3-a singular, de la ἀνίημι; dintre sensurile lui reținem pe acela de «a consacra», «a dedica», «a rezerva», «a destina». Forma nu se regăsește astfel la Tomis, în schimb apare în epigrafe din alte părți⁷. În inscripțiile din metropola Pontului Stâng sunt frecvente verbele ἀνίστημι sau ἀνατίθημι⁸, «a ridica, a pune, a consacra», care nu ar putea fi completate aici ~ ἀν[έσθησ]/εν sau ἀν[έθηκ]/εν – deoarece ar trebui să admitem lungimea r. 1 de 10-11 litere, respectiv o lărgime totală a altarului aproape dublă, puțin posibilă.

Rămânând la forma ἀνῆκεν, dincolo de o separare defectuoasă în silabe și de folosirea lui ν eufonic, ea ocazionalizează în continuare variante discutabile de reconstituire:

- verbul este urmat fie de un articol neutru în Ac. singular, dar neînsoțit de substantiv (e.g. τὸ <μνημεῖον>/ τὸ <μνήμα>/ τὸ <σῆμα> π[αν]τῶν etc.⁹;

- fie, în absența articolului, de un substantiv τόπο[ν]/-ους] τῶν περὶ etc.

În ambele situații genitivul subiectiv (παντῶν sau τῶν) ar fi folosit în locul dativului¹⁰.

O a 3-a variantă ar consta din recunoașterea unei desinențe secundare medio-pasive -ντο pentru același verb ἀνίημι; forma gramaticală neatestată însă în inscripții, ar fi ἀν[ί]/εντο (imperfect), căreia i-ar succeda un dativ de tipul πᾶσι.

Varianta cea mai plauzibilă rămâne însă a 2-a reținută la început; la prima lipsesc analogii pentru definirea mormântului/monumentului funerar doar prin notarea articolului. A 3-a variantă este prea artificială (creată) pentru a putea fi și veridică.

Existența unor *locuri* în necropolă este bine atestată, inclusiv la Tomis: Teimocrates (fiu) al lui Alexandros, de fel din Nicomedia dar stabilit la Tomis, și-a amenajat, pentru el și familia lui, „un modest monument (funerar) împreună cu locul înconjurător” (τὴν στελεῖδα κ<α>/τεσκέβασα σὺν τ/ῷ τόπῳ τῷ περιωρισ/μένῳ), pe care îl avea în comun cu Kaleinicos (fiu) al lui Strophes¹¹.

Se știe că pe lângă complexele funerare mai importante se amenajează grădini sacre (*luci*), cum aflăm și din inscripția lui C. Antonius Fronto, veteran al legiunii a XIII-a Gemina, fost *b.f.*, care va fi funcționat în zona Tomisului și și-a

⁶ ISM III 132, r. 6 (ἀεῖ); 138, r. 5 (α<ι>εῖ); 145, r. 9-10: αἰ[εῖ]; CIRB 128 = GVI 845 (Pantikapaion, sec. I a. Chr.): αἰὲν ἀν<α>στενάχει; I.Napoli 130 = GVI 1925: αἰὲν etc.

⁷ Smyrna 317 (epoca imperială): „...θρε/πτῶι μνήμης/ἐνεκα ὁ τόπος/ἀνῆκεν Γ(αῖωι) Τοῦ/Λίωι Κρίπτονι; Ephesos 4'5 (75 p. Chr.), r. 129-130; F.d. Xanth. VII 67 (Lycia-Xanthos, după 152 p. Chr.), r. 41; IGUR II 999, r. 6 (Roma, 224 AD).

⁸ ISM II, p. 410-411 (*s.v.*).

⁹ La Tomis apare mai frecvent termenul τὸ μνημεῖον (ISM II 298, 308, 228 (?), scris și μνημῖον (ISM II 190, 381, IGLR 48) sau chiar μνεμῖον, într-o inscripție descoperită la Cumpăna, dar provenită cu siguranță din Tomis (ISM II 203); v. și μνήμα (ISM II 276, 364) sau σῆμα (231, 269); AVRAM 2013b, p. 271-287.

¹⁰ Situație asemănătoare, vezi tot la Tomis, ISM II 379.

¹¹ ISM II 256; pentru σθηλ(λ)εῖς la Tomis v. și ISM II 238, 246, 276 și AVRAM, 2013b, p. 271-287.

pregătit în timpul vieții, pentru sine și ai săi “*pădure sacră și mormânt (lucum et sepulchrum... τὸ σὺν/δενδρον καὶ τὸ μνημῖον)*”¹².

În epigrama funerară de pe sarcofagul lui Euelpistos, fiu al lui Sosos, actor originar din Bizanț, stabilit la Tomis, se notează că mormântul era (situat) “în plăcutul său loc” în interiorul căruia înfloreau (sau se aflau), frumoasele vrejuri ale lui Bacchus (τύμβον ἔχω δε θανὼν ἐρατῶ ἰδίῳ ἐνὶ χώρῳ/ἀνθεμόεντ' ἀ<v>ᾶ χώρον ὅπου καλὰ κλήμα/τα Βάχχου)¹³.

Formula τῶν περὶ, urmată de nume în acuzativ, adeseori folosită¹⁴, mai puțin în inscripțiile funerare, definindu-i aici pe cei din jurul lui Euenos, lasă să se înțeleagă existența unui perimetru funerar apartținător acestora, numit astfel după capul sau “strămoșul” familiei.

Numele Euenos nu este atestat în zona vest-pontică, însă apare în alte regiuni ale lumii grecești (fără a fi foarte frecvent), în special în documente epigrafice din epoca elenistică¹⁵; acest fapt n-ar exclude să fie vorba de un străin stabilit la Tomis, ca în atâtea rânduri în epoca romană¹⁶.

În sfârșit, παροδ[εῖ/τα] posibil să fi fost transcris abreviat sau continuat pe rândul următor, fără să putem preciza cu exactitate, deoarece piatra este spartă.

Reconstituirea textului a avut în vedere lățimea inscripției, care din examinare, nu pare a fi spartă pe verticală, iar o variantă lărgită a textului, chiar dacă este posibilă, rămâne nesigură.

2. Dedicatie pe o placă de marmură aflată de mai multă vreme în colecția MINAC¹⁷, fără să cunoaștem condițiile de descoperire, dar după conținut piesa provine din Tomis.

Se păstrează colțul din dreapta al plăcii, mărginit sus de un chenar simplu, pe care se vede urma literei *H*, din finalul invocației Ἀγαθῇ τύχῃ, plasată de obicei la mijlocul textului; putem astfel aprecia cu aproximație lățimea plăcii

¹² ISM II 190 = IDRE II 344 (a doua jumătate a sec. II-sec. III p. Chr.), vezi discuția despre *luci*, p. 351.

¹³ AVRAM & JONES 2011, r. 12-14 = vers. 10-11; Bull.ép. 2012, 301-302; Ann. Ép. 2011, 1143.

¹⁴ Vezi ISM II 125, r. 3; ISM III, p. 625 (s.v. περὶ cu Ac.) etc.

¹⁵ IG II² 2404 (Attica, sec. IV a. Chr.); SEG 37: 385 (Beotia, cca. 245-240 a. Chr.; Iscr. di Cos, ED 150 (sec. I a. Chr.); IG XII, 6, 1: 262 (Samos, cca. 350 a. Chr.); XII, 8, 224 (Samothrace); Miletos 125 (sec. III/II a. Chr.); Ephesos 567; IGUR III 1265; SEG 2: 727 (Pisidia) etc.

¹⁶ Vezi BUZOIANU & BĂRBULESCU 2012, p. 57-61; AVRAM 2013a, *passim*.

¹⁷ Iată ce ne scria în legătură cu piesa Em. Doruțiu Boilă în 1991: “Inscripția de care vă vorbeam păstrează partea finală (din dreapta) a rândurilor și după câte îmi dau seama, începe cu o dedicație sau titulatură imperială, apoi numele guvernatorului din care se păstrează doar numele Hiberus, urmate de un șir (o listă) de nume, poate membrii unui colegiu (informație M. Bărbulescu)”; inscripția a fost găsită la Tomis probabil în anii '70 sau '80 și a rămas inedită până acum. Mulțumim colegului A. Avram pentru unele sugestii oferite privind titulatura imperială din inscripție.

(lipsească cam 2/3 din ea), piesa fiind ruptă și la bază.

Dimensiunile actuale: $\hat{h}$ = 0,285 m ; l. = 0,185 m; gr. = 0,120; $\hat{h}.l.$ = 0,012 m; MINAC inv. 43467. Fig. 2.

Literele sunt clar săpate (cu excepția r. 10); textul se conservă fragmentar pe 14 rânduri; în r. 1 și r. 14 se văd doar câteva urme de litere.

Inscripția se poate citi astfel:

- 1 [Ἀγαθῇ τύχῃ]
 [Υπερ τῆς τοῦ υἱοῦ θειοτ]άτου καὶ δις
 [αὐτοκράτορος Τίτου Αἰλ]ίου Καίσαρος
 [Ἀντωνεῖνου σωτηρίας καὶ Μ(άρκου) Ἀντ]ωνίου Ἰβήρου
 5 [πρεσβ(ευτοῦ) καὶ ἀντιστρατήγου τ]οῦ Σεβ(αστοῦ) υἱοῦ δὲ
 [.....]ου Φλ(αυίου) Φαίδρου
 [.....] ? Φλα]ουιανοῦ Με-
 [.....]ς καὶ Ἀκέσει
 [.....] Ἀπολ]λωνίου
 10 [.....] -κ *sive* υ]λέου κ(αὶ) ΠΑΙΗΠΑΠΙ
 [.....] Τ(ίτου) Αἰλίου
 [.....]ς φιλότιμος
 [.....] ? Διὶ καὶ] Ἡρᾷ
 14 [.....] ἀνέθηκεν εὐχαρισ]τήριον]

Traducerea:

“Într-un ceas bun! Pentru mântuirea Cezarului Titus Aelius Antoninus, fiul divinului și a doua oară imperator, și a lui Marcus Antonius Hiberus, legatus Augusti pro praetore și fiu al [. . . prin grija. . .] lui Flavius Phaidros, Flavianus Me. și a lui Akeseis. a lui Apollonios. și a lui Titus Aelius. binefăcător [a consacrat lui Zeus și] Herei drept mulțumire (acest monument)”.

Titlatura imperială poate fi citită doar parțial, iar după resturile de nume din r. 2, deducem că dedicația îi aparține lui Antoninus Pius în calitatea sa de *Caesar*.

Într-adevăr, plasarea titlului Καίσαρ la sfârșitul r. 3, după numele Titus Aelius¹⁸, impune ca numele lui Hadrian să figureze la început, dacă dedicația era adresată celor doi, respectiv să citim în r. 2-3 [Υπερ τῆς ὑγείας καὶ σωτηρίας τοῦ θειοτ]άτου καὶ δις/ αὐτοκράτορος Τραιανοῦ Ἀδριανοῦ καὶ τοῦ υἱοῦ αὐτοῦ Τίτου Αἰλ]ίου Καίσαρος¹⁹; aceasta presupune o lățime mai mare a plăcii, adică să lipsească 4/5 din inscripție; lectura nu ar putea fi susținută de lungimea r. 1, deoarece salutații sunt notate în general după titlurile imperiale, iar aici ar

¹⁸ Hasta verticală din spărtura r. 3 ar putea fi I sau brațul drept al literei N, caz în care numele ar trebui citit Τ(ίτου) Αἰλίου Ἀντωνεῖνου Καίσαρος; iar în r. 4 la început ὑγείας καὶ σωτηρίας etc.

¹⁹ Pentru titulatură v. ISM I 193 (Histria).

rămâne totuși o diferență mare între r. 2-3 de 42: 62 litere.

Mai sigură pare a fi lectura propusă și anume ca dedicația să-i fi fost adresată lui Antoninus Pius, după asocierea sa la domnie; pe placă a fost notat doar un epitet imperial obișnuit, $\Theta\epsilon\iota\acute{o}\tau\alpha\tau\omicron\varsigma$ ²⁰ și calitatea lui Hadrian de *imperator* a doua oară, pe care o deținea din 135 p. Chr.²¹, fără a se nota în întregime numele împăratului (aici în filiație); procedeul este unul obișnuit, îl întâlnim chiar în timpul lui Antoninus Pius, care-i acordase lui Marcus Aurelius titlul de *Caesar* (din 139) și îl asociase la domnie câțiva ani mai târziu (145); în prima calitate asociația armatorilor din Tomis îi ridică o statuie²².

Revenind la discuția noastră, la Tomis sunt cunoscute mai multe inscripții închinat lui Hadrian²³, fără a fi menționat asociatul său la domnie²⁴. În schimb, la Histria, în fruntea listei membrilor de onoare ai gerusiei de după cea de a doua întemeiere ($\Gamma\epsilon\rho\upsilon\sigma\acute{\iota}\alpha\varsigma\ \phi\iota\lambda\acute{o}\tau\iota\mu\omicron\iota\ \omicron\acute{\iota}\ \mu\epsilon\tau\acute{\alpha}\ \tau\acute{\eta}\nu\ \delta\epsilon\upsilon\tau\acute{\epsilon}\rho\alpha\nu\ \kappa\acute{\iota}\sigma\iota\nu$), cele două nume imperiale apar împreună; cum Antoninus Pius a fost asociat la domnie în 25 februarie 138 p. Chr., iar împăratul Hadrian a murit în 10 iulie 138, a fost stabilit un *terminus ante quem* pentru redactarea acestui *album*²⁵.

Precizarea cronologică interesează și inscripția de față, cu atât mai mult cu cât ea confirmă prezența în fruntea provinciei a guvernatorului Antonius Hiberus²⁶. Legația sa în Moesia Inferior este cunoscută, de altfel, din diplome militare din 136 și 138 p. Chr.²⁷ și din alte două inscripții și anume, o piesă descoperită la Histria, conținând plângerea țăranilor din Chora Dagei, care amintesc reclamația înaintată anterior de cei din „așa-numitul Turn al lailor” ($\epsilon\kappa\ \tau\omicron\upsilon\ \lambda\epsilon\gamma\omicron\mu\acute{\epsilon}\nu[o]\nu\ \Lambda\alpha\acute{\iota}\kappa\omicron\upsilon\ \Pi\acute{\upsilon}\rho\gamma\omicron\upsilon$) lui Antonius Hiberus ($\epsilon\pi\acute{\epsilon}\delta\omega\kappa\alpha\nu\ \beta\upsilon[\beta]\lambda\epsilon[\acute{\iota}]/\delta\iota\omicron\nu\ \text{A}[\nu]\tau\omega\nu\acute{\iota}\omega\ \text{I}[\beta]\acute{\eta}\rho[\omega]\dots$); în rezoluția imperială păstrată pe acest document se precizează: „*Secundu[m] subscri[ptionem] Anton[i claris]/simi (sic) memoriae [uiri...]*”²⁸.

Antonius Hiberus este numit „*gravissimus praeses*” în scrisoarea din 17 februarie 201 p. Chr. a împăraților Septimius Severus și Caracalla către locuitorii

²⁰ Pentru Hadrian, vezi IG II² 1100, r. 1 (Attica, circa 124 p. Chr.); IG V. 1, 32, r. 11-12 (Sparta, după 125 p. Chr.); V. 1, 485, r. 8-11 (Sparta, domnia lui Hadrian); SEG 11: 1198, r. 2 și 5 (Olympia, 126-127 p. Chr.); SEG 47: 163, r. 2 (după 132 p. Chr.) etc.; apelativul devine frecvent în a doua jumătate a sec. II – prima jumătate a sec. III p. Chr. pentru împărații în viață; v. PHI, s.v. $\Theta\epsilon\iota\acute{o}\tau\alpha\tau\omicron\upsilon$ (în genitiv; 110 atestări).

²¹ În privința formulei $\delta\iota\varsigma\ \alpha\upsilon\tau\omicron\kappa\rho\acute{\alpha}\tau\omega\rho$ pentru Hadrian, v. IG VII 70, 71, 72, 3491 (Megara).

²² ISM II 60 etc.

²³ ISM II 48, 49, 50, 47, 51 și 53.

²⁴ Vezi totuși ISM II 57, r. 14 și p. 140, mențiunea într-un alt context a Caesarului L. Aelius, mort în anul 138.

²⁵ Vezi ISM I 193, 378 și p. 495, discuția despre Antonius Hiberus.

²⁶ STEIN 1940, p. 69 (138 sau 139 p. Chr.); DID II, p. 142, 144-146 (138-139 p. Chr.); LP 20: nr. 79 (A. 138?), nr. 150 (primii ani ai lui Antoninus Pius); ECK 1983, p. 200, n. 563; DORUȚIU-BOILĂ 1989, p. 159-160, 163 (137-140/41 p. Chr.); legat probabil identic cu consulul M. Antonius Hiberus din 133 p. Chr., v. PIR², A 836-837; DEGRASSI 1952, p. 38.

²⁷ Pentru diploma militară din 136 p. Chr. vezi SCHINDEL 2010, p. 259-263; RMD IV 265 și CIL XVI 83 (138 p. Chr.); prezența lui Antonius Hiberus în Moesia Inferior se plasează probabil între 136-138/139 p. Chr., cf. MATEI-POPESCU 2013, p. 205, n. 20.

²⁸ ISM I 378, A, B, C și comentariul.

din Tyras²⁹.

Foarte probabil că dedicația i-a fost adresată și guvernatorului Antonius Hiberus, ținând seamă de timpul deja scurs de când acesta se afla în Moesia Inferior și prestigiul câștigat, cum se deduce din inscripțiile de la Histria și Tyras. Practica se întâlnește la Tomis și mai târziu (Septimius Severus), în timpul unui guvernator cunoscut (Ovinus Tertullus)³⁰. Titlul de *πρεσβευτῆς καὶ ἀντιστράτηγος τοῦ Σεβ(αστοῦ)*, în genitiv³¹, este urmat de *υἱοῦ δέ*, probabil filiația lui M. Antonius Hiberus, mențiune mai rară în astfel de inscripții, după cum nu excludem nici varianta unui titlu (epitet) onorific³².

Antoninus Pius este numit *Θειότατος* din 138 p. Chr.³³ și ulterior³⁴, inclusiv la Tomis³⁵, fapt care nu ar exclude ipoteza ca dedicația să fi fost pusă imediat după ce a urmat la domnie. În acest caz, *δῖς* din text ar fi trebuit să fie începutul unui alt epitet imperial (greu de precizat) sau *δῖς* să se refere la calitatea sa de consul a doua oară în 139 p. Chr.³⁶ (întrucât titlul de *imperator* II îl obține în 142 p. Chr.)³⁷, notat însă neobișnuit înaintea numelui imperial; tot o excepție ar fi și lipsa secvenței consacrate din titulatura imperială - *Αὐτοκράτωρ Καῖσαρ* - prin mențiunea ultimului nume la sfârșit, după ce Antoninus a devenit împărat. Inscripția în această variantă ar data din 139 p. Chr., confirmând prezența lui Antonius Hiberus în Moesia Inferior în anii de început ai domniei lui Antoninus Pius. Întrucât necunoașterea exactă la acea dată a numelui imperial este mai greu de presupus, credem că este mai probabilă varianta reținută în text la început³⁸.

Secvența următoare, respectiv r. 6-11 (cu excepția r. 10) îi cuprinde pe principalii semnatari ai dedicației, probabil membrii unui colegiu, dintre care doi sunt cunoscuți din alte două inscripții tomitane din vremea lui Hadrian și un al treilea atrage atenția prin calitatea sa de proaspăt încetățenit. Ne referim mai întâi la Flavius Phaidros – probabil același cu pontarhul și fiu al cetății, tatăl lui T. Flavius Poseidonius – pontarh și arhiereu al Hexapolei, fiu al Pontului și prim agonothet al divinului Antinoos, acesta din urmă cinstit de tribul Argadeis, în calitatea sa de patron. Inscripția a fost datată în anii 130-138, în perioada de după

²⁹ CIL III 781 (= 12509 și p. 1009 sq.) = IGR I 598; vezi și THOMASSON 2009, p. 56, 20:150.

³⁰ ISM II 82-83.

³¹ Pentru denumirea legatului în acest fel, v. ISM III 99 și 100 (restituit); inscripția este adresată împăratului Marcus Aurelius și fiilor săi (*καὶ τοῖς υἱοῖς αὐτοῦ*) în 172 p. Chr.

³² Situație comună, întâlnită în Pontul Stâng pe lângă numele unor arhierei și pontarhi: ISM I 180 și 207 (Histria); ISM II 52 (chiar pentru Phaidros, tatăl lui T. Flavius Poseidonius); pentru alte exemple, vezi de asemenea ISM II 103 = RĂDULESCU & MUNTEANU 1977, p. 110-111; trimeri bibliografice asupra titulaturii, în ISM II, p. 82 și ISM III 174 și p. 498.

³³ Ephesos 162 (decret al Sfatului și Poporului din Ephesos referitor la celebrarea zilei de naștere a lui Antoninus Pius, 138 p. Chr.).

³⁴ TAM 905, col. XX 68, r. 38-40 (Lycia: 152-153 p. Chr.) etc.

³⁵ ISM II 61, r. 8-11: „...παρὰ τὸν Θεϊότατον αὐτ[ο/κ]ράτορα T. Αἴλιον Ἀδρι[α]νὸν Ἀντωνεῖνον...” (138-161 p. Chr.); v. și ISM II 82, 83, 85 (epoca Severilor) etc.

³⁶ DEGRASSI 1952, p. 40; tot în 139 p. Chr. Antoninus Pius avea *tribunicia potestas* II.

³⁷ PETOLESCU 2001, p. 48.

³⁸ Pentru alte inscripții din Tomis din timpul lui Antoninus Pius, v. ISM II 54, 55, 153; BĂRBULESCU & RĂDULESCU 1997, p. 167-170 (Ann.ép. 1997, 1324; SEG 47: 1159).

moartea tânărului favorit al lui Hadrian, când a fost instituit cultul său³⁹; în această vreme a avut T. Flavius Poseidonius calitatea de pontarh și arhiereu al Hexapolei, iar tatăl său a fost pontarh probabil în timpul lui Hadrian sau Traian⁴⁰, posibil deci să figureze amândoi în această dedicație sau Flavius Phaidros să fi fost menționat tot ca patronimic.

Al doilea personaj asupra căruia ne oprim este Ἀκεσις (aici cu numele în genitiv)⁴¹. Numele este atestat tot la Tomis (pe o inscripție găsită în teritoriu, la Topraisar, dar provenind din oraș) și anume, Ποσειδώνιος Ἀκέσεως, unul dintre *triakostologoi*; aceștia ridică un edificiu, înaintea unui altar consacrat unei divinități necunoscute, cu prilejul recâștigării “libertății” orașului, foarte probabil în vremea lui Hadrian⁴². Fără a fi foarte frecvent, numele Ἀκεσις sau Ἀκέσεις apare în diverse inscripții (în special în epoca elenistică)⁴³; la Tomis este a doua atestare a antroponimului în aceeași perioadă, posibil deci să fie același personaj⁴⁴.

Numele T. Aelius transcris în r. 11, tot în genitiv, aparține unui proaspăt încetățenit, fiind primul Aelius atestat la Tomis⁴⁵; observăm identitatea onomastică cu a Caesarului (*praenomen* și *nomen*).

Privite în ansamblu, ca pretutindeni în epocă, numele păstrate pe placă sunt romane (romanizate), adăugăm un posibil Flavianus (*cognomen*) și grecești, Apollonios (aici probabil patronimic) și nesigur un nume care începe cu Me[...]⁴⁶.

Tot nesigură rămâne și lectura r. 10, unde literele sunt scrise ușor diferit (mai subțiri și mai dese), pe un rând rămas probabil liber; distingem, astfel, finalul unui nume în genitiv, ...κ]λεου *sive* ...υ]λεου, un semn despărțitor circular (?), κ(αί) abreviat (urmat de un mic semn vertical) și apoi un nume care pare a fi repetat, scris mai întâi ΠΑΙΗ și apoi ΠΑΠΙ (sau ΠΑΠΗ)*

În sfârșit, în r. 13 este notată calitatea de φιλότιμος, „binefăcător” care a consacrat probabil placa. De categoria de φιλότιμοι la Tomis ne-am ocupat de curând⁴⁷: aceștia aparțin clasei privilegiate din cetate, antrenată în funcțiuni civile

³⁹ ISM II 52 și comentariul despre Antinoos.

⁴⁰ Asupra Pontarhieii v. discuția și bibliografia la AVRAM în ISM III 99 și 100, p. 428-431; BĂRBULESCU 2007, p. 139-145.

⁴¹ Pentru genitivul (în -ει sau -ι) unor nume proprii în -εις (sau -ις, -ης, -ες), vezi ISM II 83 (Ἀλέξανδρος Ἡλεί); ISM I 100 (Ἡλείς τοῦ Ἡλεί); 167 (Αἰλιανὸς Ηλί; N: Ἡλῖς); 191 (Δωτοὺς Δατίζει; N: Δατίζης); 285 (Ἀπολλώνιος Δατειζει; N: Δατειζες); vezi și COJOCARU 2010, p. 125.

⁴² AVRAM 2014, p. 162-167, nr. 1, fig. 1.

⁴³ IG XI, 4, 1221 (Delos); IG XII, 1, 334 (Rhodos); XII, 1, 949 (sec. III a. Chr.); Tit. Cam. 41 (Rhodos-Kamiroi, cca. 210 a. Chr.); v. și AVRAM 2014, p. 164, n. 16-19.

⁴⁴ Tot la Tomis, într-un catalog din sec. III p. Chr. (ISM II 27) figurează începutul unui antroponim Ἀκε[...].

⁴⁵ Vezi ISM II, p. 375-376 (s. v. Αἶλιος).

⁴⁶ Φλαουιανός, frecvent în Asia Mică cf. PHI (23 atestări din 27); pentru nume care încep cu Με... la Tomis, v. ISM II, p. 379 (*indices*).

* Semnul despărțitor circular de la începutul r. 10, mai puțin sigur, ar putea fi citit *omicron*, respectiv să distingem secvența ó κ(αί) urmată de un *supernomen*. Ultima până din rând - I, este urmată de un semn despărțitor oblic. Am putea recunoaște numele Παπίας, transcris aici abreviat în genitiv. Παπί(ου), nume bine documentat și pe litoralul vest-pontic, v. ISM I 191, r. 7, 29, 38, 40; 196, r. 12; 201A, r. 21; 207, r. 13; ISM III 183, r. 1 [Π]απειας; IGB I² 39, r. 4; mai degrabă decât Πάπης, mai rar (CIRB I 286, Pantikapaion).

⁴⁷ BĂRBULESCU & BUZOIANU 2014, p. 145.

și religioase. Dacă titlul $\phi\iota\lambda\omicron\tau\iota\mu\omicron\varsigma$ precede aici numele donatorului, așa cum mai întâlnim la Tomis⁴⁸, atunci în penultimul rând se păstrează numele $\text{Ἡ} \alpha \varsigma$ în genitiv (patronimic) (nume cunoscut, mai rar întâlnit totuși în documentele epigrafice din zona tracică și vest-pontică)⁴⁹; dacă dimpotrivă, titlul este notat după nume, cum se întâmplă frecvent⁵⁰, atunci putem presupune menționarea zeității căreia i se închină placa, $\text{Ἡ} \alpha \alpha$ (în dativ). Ar putea figura, așadar, în r. 14, $[\Delta\iota\ \kappa\alpha\iota]\ \text{Ἡ} \alpha \alpha$, zeii protectori ai colegiului.

Asocierea celor două divinități este întâlnită pe reliefurile cu imaginea lor, puse de cei legați de cult⁵¹. Numele $\text{Ἡ} \alpha [\alpha?]$ s-a citit nesigur și pe o placă votivă de proveniență necunoscută din Dobrogea, cu imaginea fragmentară a Iunonei⁵²; un fragment dintr-un cap de marmură al Iunonei provine de această dată din Tomis (sec. I-II p. Chr.)⁵³.

Iupiter este frecvent invocat în inscripțiile latine ca zeu suprem (*IOM*), uneori în cuplu cu Iunona (*Regina*), în calitatea lor de protectori ai statului și împăratului, simbol al ideologiei imperiale⁵⁴, cum putem constata și la Tomis și în teritoriul său rural⁵⁵. Posibil ca zeii amintiți să fi fost menționați pe placa închinată pentru mântuirea proaspătului *Caesar*; caracterul votiv al piesei rămâne însă ipotetic, lipsind analogii pentru asocierea celor două divinități în inscripțiile grecești de la Tomis.

3. Altar votiv fragmentar din calcar descoperit în Constanța, pe str. Vasile Alecsandri nr. 6, în timpul unei săpături de salvare efectuate în anul 2001. Fragmentele au apărut într-un strat masiv de dărâmbătură, aparținând unui nivel de locuire din sec. al VI-lea p. Chr.⁵⁶.

Se păstrează colțul din dreapta al frontonului simplu și o mică parte din inscripție, partea finală a textului și baza piesei.

Dimensiunile altarului restituit: $\hat{h}$ = 1,14 m; l = 0,36 m (în dreptul textului); gr. = 0,30 m; la fronton și bază: l = 0,51 m; gr. = 0,42 m; profilul frontonului: 0,11/0,11 m; profilul bazei: 0,13/0,11 m; $\hat{h}.l.$ = 0,025-0,05 m; inv. MINAC 43468. Fig. 3.

Literele sunt mai mari și mai distanțate la început și mai mici în ultimele rânduri: *V* cu brațele ușor arcuite, *S* înclinat, *C* apropiat de cursiv.

După rândurile păstrate, textul se poate întregi astfel:

⁴⁸ ISM II 17.

⁴⁹ I.K.Byzantion 191 (150-100 a. Chr.); I.Aeg.Thrace 230A (300-250 a. Chr. Maroneia); ISM II 281; LGPN IV, p. 156.

⁵⁰ ISM II 18, 25, 28, 31.

⁵¹ IGB III, 1, 950; 1509, 1454 ($\theta\epsilon\omicron\iota\varsigma\ \epsilon\pi\eta\kappa\omega\iota\varsigma\ \{\epsilon\pi\eta\kappa\omicron\omicron\iota\varsigma\}\ \Delta\iota\ \kappa\alpha\iota\ \text{Ἡ} \alpha \alpha$) (Philippopolis); IGB IV 2060; 2074 (Pautalia); CIRB 76 (Pantikapaion): $\theta\epsilon\omicron[\iota\varsigma\ \Delta\iota\ \kappa\alpha\iota]\ \text{Ἡ} \alpha \alpha <\iota> \Sigma\omega\tau\eta\rho[\sigma]\iota\nu$.

⁵² GOSTAR 1964, p. 76 și fig. 6: $\text{Ἡ} \alpha [\alpha?]$.

⁵³ COVACEF 2002, p. 107-108, n. 44-46.

⁵⁴ FEARS 1981, p. 3-141; POPESCU 2004, p. 39-49.

⁵⁵ BĂRBULESCU & BUZOIANU 2015, n. 8-14

⁵⁶ Cercetarea a fost efectuată de Costin Băjenaru, într-un punct apropiat basilicii de pe faleza de est (aflată acum sub Hotelul Ibis din Constanța).

1 [(Iovi)] O(ptimo) M(aximo) D(olicheno)

[pro sa]lute

[Imp(eratoris) Caes(aris) A]ug(usti)

[L(ucii) Septimi(i) Seve-]

5 [ri Pertinacis]

[. . .]ius [. . . .]

[. . .]f(ilius) Ruf[us et]

[.]A[.]

[sac(erdotes) Io]vis D(olicheni)

10 [mag(istri)] vici S[.]

[aram] posieront

[Fa]lcone et Claro

co(n)s(ulibus).

„Lui Iupiter cel prea bun și mare Dolichenus, pentru sănătatea împăratului Lucius Septimius Severus Pertinax, ...ius fiul lui.....Rufus șiA....., preoți ai lui Iupiter Dolichenus, primari ai satului S.....au pus altarul în timpul consulilor Falco și Clarus”.

Recunoaștem, așadar, numele consulilor din 193, Q. Pompeius Sossius Falco și C. Iulius Erucius Clarus Vibianus⁵⁷, menționați în regiune prima oară.

În privința titulaturii imperiale, observăm notarea titlului *Augustus*, după cel de *Caesar* și nu la sfârșitul numelui, cum apare de obicei – *Imp(erator) Caes(ar) L(ucius) Septimius Severus Pertinax Aug(ustus)*⁵⁸.

Nomen gentile al primului dedicant se cunoaște doar la final...*ius*, transcris în întregime și nu abreviat, urmat de filiație – *f(ilius)* – și de *cognomen*-ul *Rufus*⁵⁹. Din

⁵⁷ DEGRASSI 1952, p. 53.

⁵⁸ PETOLESCU 2001, p. 49 (*Pertinax* din 193 p. Chr.). Pentru monumente din perioadă, v. ISM II 81 (194 p. Chr.); 134 (= ISM V 92) (din 195 p. Chr.); ISM II 136 (= ISM V 93) (ultimele două inscripții provin din *vicus Clementianensis*).

⁵⁹ Pentru *cognomen*-ul *Rufus* v. KAJANTO 1965, p. 26, 27, 30 etc.; ISM II 302, r. 9, 11-12;

cel de al doilea nume se vede doar vârful literei *A*, putând fi un gentiliciu frecvent în epocă, *Aelius*, *Aurelius*, scris însă abreviat, urmat de *cognomen*.

Trebuie să fi figurat două nume, deoarece aceasta era în general componența colegiului de *magistri* în sate⁶⁰, fiind notată mai întâi calitatea dedicanților de *sacerdotes Iovis Dolicheni*.

În privința denumirii satului unde funcționau aceștia, cunoaștem doar începutul, *S*, litera fiind urmată pe piatră de o spărtură; ea ne atrage atenția asupra unui *vicus* din teritoriul tomitan, a cărui denumire fragmentară *Sc...ia*, rămâne nesigură⁶¹; posibil deci ca cele două așezări din preajma Tomisului să fie identice, deși cunoscând prea puțin din toponime propunerea rămâne ipotetică⁶².

În sfârșit, în verbul *posieront*, recunoaștem folosirea lui *i* pentru *u* și a lui *o* pentru *u*, ultima confuzie fiind frecventă în textele literare și epigrafice⁶³.

Altarul recent descoperit confirmă încă o dată cultul zeului sirian din Doliche, divinitate combatantă și victorioasă, simbol al universului, a cărei popularitate a sporit urmare a identificării sale cu *IOM*, cum arată monumentele epigrafice și figurate din întreg imperiul roman în sec. II-III p. Chr. (în special în epoca Severilor), inclusiv din Moesia Inferior⁶⁴.

Dedicațiile către *Iupiter Optimus Maximus Dolichenus*, pentru sănătatea împăraților, sunt expresie a loialismului politic, în mediul militar și civil, exprimat mai ales de preoții divinității, *sacerdotes*, ca pretutindeni în imperiu, având un rol important în propagarea cultului⁶⁵.

Aspectul este bine ilustrat și de monumentele din Dobrogea. O colonetă votivă descoperită la Niculițel, în teritoriul noviodunens, închinată lui *IOM Dolichenus*, pentru sănătatea lui Caracalla și a mamei sale Iulia Domna, este pusă de cei trei preoți ai zeului: Polydeuces Theophili, Lucius Kapito și Flavius Reginus⁶⁶.

În același teritoriu, la Meidanchioi (azi Valea Teilor, jud. Tulcea), este atestată ridicarea unui templu din temelii (*templum a solo fecerunt*) în vremea lui Elagabal (218-222 p. Chr.), al cărui nume a fost martelat și înlocuit cu cel al lui Severus Alexander (222-235 p. Chr.). Cei care ridică această construcție sunt preoții Luginus Dometi(i), Aquila Barsemon și Flavius Damas, primul cu nume roman redat în manieră greacă, al doilea cu un *cognomen* teoforic sirian, iar al

226; 292; 150, r. 5 etc.

⁶⁰ BĂRBULESCU 2001, *passim*; BĂLTĂC 2011, *passim*.

⁶¹ ISM II 137 (stelă găsită între Palazu și Anadolchioi (cartier al Constanței); pentru întregirea ipotetică *Sc[apt]ia* v. discuția la BĂRBULESCU & BUZOIANU 2013, p. 180-181, n. 50-53.

⁶² Desigur, poate fi vorba și de un alt toponim; pe piatră se văd după *S*, doar două puncte ale unei haste.

⁶³ MIHĂESCU 1960, cap. 50; v. și cap. 46, 49 și 52.

⁶⁴ MERLAT 1960, *passim*; TAČEVA-HITOVA 1976, p. 25-40; CCID, *passim*. Asupra divinității în Dacia, v. SANIE 1981, p. 36-89; POPESCU 2004, p. 135-140; NEMETI 2005, p. 224-235.

⁶⁵ MERLAT 1960, p. 15-16; SANIE 1981, p. 78-79; NEMETI 25, p. 231 (caracterul pseudo-oficial al zeului).

⁶⁶ ISM V 249 (inscripția poate proveni de la un templu existent în zonă, v. nota următoare).

treilea cu *cognomen* grecesc⁶⁷.

Un nume oriental romanizat poartă și Aurelius Marinus Romanus, preot care închină un monument lui *IOMD*, cu reprezentarea zeului pe spinarea unui taur, relief descoperit în apropiere de Cerna, în teritoriul Troesmisului⁶⁸.

Cognomen-ul Marinus oriental (semit) este întâlnit și pe un altar descoperit la Sacidava (Muzait-Dunăreni), pus pentru sănătatea lui Severus Alexander de trei preoți ai lui *IOM* Δολ(ichenus), „*Fl(avius)/Germanus II-ver (sic)/ Δe(signatus) et Ail(ius) Fl(avius) et Marin(us) sac(erdotes)...*”⁶⁹.

Tot la Sacidava, o *tabula ansata*, fixată probabil pe o construcție, este închinată lui *IOMD*, în același timp cu piesa precedentă, de doi preoți ai zeității, Iulius Alexander și Germanu<u>s Baronas ; ultimul antroponim era probabil semitic⁷⁰.

Adorarea zeului oriental și numele dedicanților se explică și în acest centru de pe *limes*, Sacidava, prin staționarea aici a formațiunii militare *cohors I Cilicum*⁷¹.

Nomina precum Iulius, Flavius, Aelius sau Aurelius pot figura și pe inscripția din *vicus S...* de lângă Tomis, din păcate prea fragmentare pentru a fi întregite.

În sprijinul acestei afirmații vine și altarul pus în *vicus Quintionis* (Sinoe), din teritoriul Histriei, în vremea lui Elagabal, închinat lui *IOMD* și *Iunonei Regina* (perechea sa dolichenă); alături de numele preoților (3-4 și aici fragmentare) Aur(elius) Iul(ius) De..., Ael(jus) Ma... (poate Marinus), figurează și o femeie, Mar]ciana. Raportarea inscripției la cultul lui Iupiter Dolichenus, nota D.M. Pippidi. “ne obligă să presupunem că printre locuitorii satului lui Quintio, alături de romanii propriu-ziși și de grecii autentici, trebuie să fi existat și coloni veniți din Asia Mică, fapt care explică prezența în satul dobrogean a acestor credincioși ai Baal-ului din Doliche”⁷².

Observația privește deopotrivă orașele vest-pontice, mai ales Tomisul.

Într-adevăr, în metropola Pontului Stâng și teritoriul său, mărturiile legate de Iupiter Dolichenus sunt mai numeroase, 5, urmare a prezenței orientalilor și a legăturilor cu partea de est a imperiului mult mai numeroase în epoca romană⁷³.

Ne referim mai întâi la o statueta fragmentară cu imaginea zeului și dedicația Διι Μ(εγίστω) Δολιχηνῶ, expresie a identificării zeului cu Iupiter⁷⁴, ca și în inscripția prezentată acum.

Se adaugă apoi două reprezentări ale lui Iupiter Dolichenus: o statuie fragmentară de marmură apărută de curând la Ovidiu în apropierea Tomisului

⁶⁷ ISM V 245.

⁶⁸ ISM V 219.

⁶⁹ SCORPAN 1980, p. 214, fig. 24. Ann. ép. 1998, 1143; PETOLESCU 2001-2002, p. 291, nr. 904 (gentiliciul este probabil comun, deci ar trebui întregit la plural : *Ail(ii)* (formă de rezonanță greacă : Αἰλῖος).

⁷⁰ SCORPAN 1980, p. 214-215; Ann. ép. 1998, 844; PETOLESCU 2001-2002, p. 291-292, nr. 905 (*bar* = fiu).

⁷¹ MATEI-POPESCU 2010, p. 201-205.

⁷² ISM I 340.

⁷³ BUZOIANU & BĂRBULESCU 2012, p. 58-59, n. 344-345; AVRAM 2013a, *passim*; AVRAM 2013c, p. 111-132.

⁷⁴ ISM II 158 (Constanța, sec. II-III p. Chr.) = ISM V 109, unde piesa figurează ca provenind din Hârșova (*Carsium*).

(provenind probabil de aici), unde zeul apare în schema obișnuită, în picioare pe spinarea unui taur⁷⁵; o stelă descoperită la Basarabi, pe care apar câteva însemne ale divinității, capul cu boneta frigiană și o acvilă pe fronton⁷⁶.

Mai importantă este o stelă apărută la Biruința (jud. Constanța), pusă pentru Ροῦφος Πρεῖσκου, fost preot în serviciul zeului timp de cinci ani (ιερατεύσαντα θεῷ Δολιχηνῷ ἔτη πέντε), coleg de preoție (συνιερεύς) cu cel care ridică monumentul - Ἰουλιανὸς Ἀλεξάνδρου; se dovedește, încă o dată, existența unui colegiu preoțesc destinat cultului lui Dolichenus, defunctul fiind redat în costum de ceremonie⁷⁷.

Monumentele dolichene din Dobrogea romană, provenite mai ales din centrele militare de pe *limes* și teritoriile lor, nu lipsesc nici din zona orașelor grecești, în special de la Tomis și din teritoriul său, unde se conturează existența unor asemenea locuri de cult, urmare a structurii populației și a difuziunii cultelor orientale în întreaga provincie Moesia Inferior⁷⁸.

Piesa prezentată ne amintește de o altă inscripție găsită pe aceeași str. Vasile Alecsandri din Constanța, la nr. 1, recuperată cu prilejul demolării unei construcții moderne în anul 1992; piesa fragmentară datată în epoca Severilor, provenea din κώμη Ἀπολλωνίου⁷⁹, sat aflat deopotrivă în apropierea Tomisului. Inscripția, ca și cea de mai sus, ilustrează fenomenul "pietrelor călătoare" și explică proveniența din teritoriu a unor inscripții aduse la Tomis, cu prilejul refacerii cetății antice⁸⁰, dar și mai târziu, în epoca modernă.

BIBLIOGRAFIE

Abrevieri

a) Corpora

CCID – M. Hōrig, E. Schwertheim, *Corpus Cultus Iovis Dolicheni*, EPRO 106, Leiden, 1987.

CIRB – V.V. Struve et alii, *Corpus Inscriptionum Regni Bosporani*, 1965.

I. Aeg. Thrace – *Epigraphes tes Thrakes tou Aigaiou: metaxy ton potamon Nestou kai Hevrou...* (eds. L.D. Loukopoulou et alii), Athenes, 2005.

IG – *Inscriptiones Graecae*, Berlin, 1903 sqq.

IGB – G. Mihailov, *Inscriptiones Graecae in Bulgaria repertae*, Sofia, I² (1970, II-IV (1958-1966).

IGUR – L. Moretti, *Inscriptiones Graecae Urbis Romae*, I-IV, 1968-1990.

I.K. Byzantion, *Die Inschriften von Byzantion* (ed. A. Łajtar, IGSK 58), Bonn,

⁷⁵ COVACEF 2011, p. 136-137, nr. 60, fig. 74 (statuia lipsește aproape în întregime).

⁷⁶ COVACEF 2002, p. 163, n. 436.

⁷⁷ ISM II 292 = CCID, nr. 67 = CONRAD 2004, p. 175-176, nr. 190 (sfârșitul sec. II p. Chr.); SUCEVEANU 1998, p. 123 (sanctuar; numele anterior al localității era Filimon Sârbu); BĂLTĂC 2011, nr. 265 III, nr. 3; Tabel I, 1, nr. 82 (*villa*); I. 21, nr. 89 (Dolichenus); BORDENACHE 1969, p. 81, nr. 1960 (din apropiere de Callatis).

⁷⁸ TACHEVA-HITOVA 1983, *passim*; BĂRBULESCU 2001, p. 265-273; COVACEF 2002, p. 148-168.

⁷⁹ BĂRBULESCU & RĂDULESCU 1994, p. 168-170, fig. 6.

⁸⁰ Vezi discuția la BĂRBULESCU & BUZOIANU 2013, p. 174-175 și urm.

2000.

I. Napoli, *Inscrizioni Greche d'Italia, Napoli, I, II* (ed. E. Miranda de Martino), Roma, 1990, 1995.

Inscr. di Cos – M. Segre, *Inscrizioni di Cos*, vol. I-II, Roma, 1993, 2007.

Ephesos – D.F. McCabe, *Ephesos Inscriptions. Text and List*, Princeton, 1991.

F. de Xanth – A. Ballard, *Fouilles de Xanthos VII. Inscriptions d'époque impériale du Létôon*, 7, Paris, 1981.

GVI – W. Peek, *Griechische Vers-Inschriften I. Grab-Epigramme*, 1955.

Miletos – D.F. McCabe, M.A. Plunket, *Miletos Inscriptions. Texts and List*, Princeton, 1984.

Samos – D.F. McCabe et alii, *Samos Inscriptions. Texts and List*, Princeton, 1986.

Smyrna – D.F. McCabe, *Smyrna Inscriptions. Text and List*, Princeton, 1988.

Tit. Cam. – M. Segre, G. Pugdise Carrateli, *Tituli Camirenses in AS Atene* 27-29 (N.S. 11-13), 1949-1951.

b) Alia

ANRW – *Aufstieg und Niedergang der römischen Welt-Geschichte und Kultur Roms im Spiegel der neueren Forschungen. II. Prinzipat*, Bonn-Berlin-New-York, 1981 (ed. H. Temporini).

ASA – *Anuario della Scuola archeologica di Atene e delle missioni italiane in Oriente*, Roma.

ÉPRO – *Études préliminaires aux religions orientales dans l'Empire romain* (ed. M.J. Vermaseren).

LP – B.E. Thomasson, *Laterculi praesidum*, I, Göteborg, 1984.

PIR² – E. Groag, A. Stein, L. Petersen, *Prosopographia Imperii Romani. Saec. I-III*, Berlin, 1933 sqq.

PHI – The Packard Humanities Institute, 2014 (Cornell University Ohio State University, Project History, nov. 2014).

RMD – M.M. Roxan & P.A. Holder, *Roman Military Diplomas*, IV, London, 2004

TAM – *Tituli Asiae Minoris I* (Vienna 1901...).

AVRAM 2013a – A. Avram, *Prosopographia Ponti Euxini externa*, Colloquia Antiqua, 8, Louvain-Paris-Walpole, MA, 2013.

AVRAM 2013b – A. Avram, *Quelques remarques sur la terminologie grecque de la tombe dans les inscriptions de Thrace et de Mésie*, in: M. G. Parissaki (éd.), *Thrakika Zetemata II. Aspects of the Roman Province of Thrace*, *Mélétēmata* 69, Athens, 2013, p. 271-287.

AVRAM 2013c – A. Avram, *Les Bithyniens en Thrace, en Mésie inférieure et dans le Pont Nord à l'époque impériale*, in: H. Bru, G. Labarre (éds.), *L'Anatolie des peuples, des cités et des cultures (IIe millénaire av. J.-C.-Ve siècle ap. J.-C.)*, Colloque international de Besançon, 26-27 novembre 2010, vol. I, Besançon, 2013, p. 111-132.

AVRAM 2014 – A. Avram, *Die "Freiheit" von Tomis in der Kaiserzeit*, in: V. Cojocaru, Chr. Schuler (Hg.), *Die Außenbeziehungen pontischer und kleinasiatischer Städte in hellenistischer und römischer Zeit. Akten einer deutsch-rumänischen Tagung in Constanța*, 20.-24. September 2010, Stuttgart, 2014, p. 161-172.

AVRAM & JONES 2011 – A. Avram & C. Jones, *An Actor from Byzantium in a New Epigram from Tomis*, ZPE 178 (2011), p. 126-134.

AVRAM et alii 2014 – A. Avram, V. Lungu, Tr. Cliante, *Noi inscripții de la Tomis*, Comunicare la sesiunea Pontica, 2-3 oct. 2014, Constanța.

BĂRBULESCU 2001 – M. Bărbulescu, *Viața rurală în Dobrogea romană (sec. I-III p. Chr.)*, Constanța, 2001.

BĂRBULESCU 2007 – M. Bărbulescu, *De nouveau sur le koinon du Pont Gauche à partir d'une inscription inédite de Tomis*, Dacia N.S. 51 (2007), p. 139-145.

BĂRBULESCU & RĂDULESCU 1994 – M. Bărbulescu & A. Rădulescu, *Inscripții inedite din Tomis și împrejurimi*, Pontica 27 (1994), p. 157-171.

BĂRBULESCU & RĂDULESCU 1997 – M. Bărbulescu & A. Rădulescu, *Dedicații imperiale din Tomis*, Pontica 30 (1997), p. 167-175.

BĂRBULESCU & BUZOIANU 2009 – M. Bărbulescu & L. Buzoianu, *Inscriptions inédites et révisées de la collection du Musée d'Histoire Nationale et d'Archéologie de Constantza*, I, Pontica 42 (2009), p. 389-407.

BĂRBULESCU & BUZOIANU 2010 – M. Bărbulescu & L. Buzoianu, *Inscriptions inédites et révisées de la collection du Musée d'Histoire Nationale et d'Archéologie de Constantza*, II, Pontica 43 (2010), p. 347-376.

BĂRBULESCU & BUZOIANU 2012 – M. Bărbulescu & L. Buzoianu, *Trois fragments inédits d'une architrave tomitane - ISM II 44*, Pontica 45 (2012), p. 503-512.

BĂRBULESCU & BUZOIANU 2013 – M. Bărbulescu & L. Buzoianu, *Teritoriul Tomisului în epoca romană timpurie în lumina documentelor epigrafice*. I., in: F. Panait-Bîrzescu et alii (ed.), *Poleis în Marea Neagră: relații interpontice și producții locale*, București, 2013, p. 174-202.

BĂRBULESCU & BUZOIANU 2014 – M. Bărbulescu & L. Buzoianu, *Éducation, culture et religion à la lumière de deux inscriptions inédites de Tomis et de son territoire*, in: V. Cojocaru, Chr. Schuler (Hg.), *Die Außenbeziehungen pontischer und kleinasiatischer Städte in hellenistischer und römischer Zeit*, Stuttgart 2014, p. 141-160.

BĂRBULESCU & BUZOIANU 2015 – M. Bărbulescu & L. Buzoianu, *Divinités attestées dans l'épigraphie du territoire tomitain (Ier-IIIe siècles après-J. C.)*, volum aniversar Alexandru Barnea (în curs de apariție).

BUZOIANU & BĂRBULESCU 2012 – L. Buzoianu & M. Bărbulescu, *Tomis. Comentariu istoric și arheologic/Tomis. Historical and archaeological commentary*, Constanța, 2012.

BUZOIANU & BĂRBULESCU 2013 – L. Buzoianu & M. Bărbulescu, *Epigramă greacă inedită din Tomis*, Pontica 46 (2013), p. 311-322.

BĂLTĂC 2011 – A. Băltăc, *Lumea rurală în provinciile Moesia Inferior și Thracia (sec. I-III p. Chr.)*, București, 2011.

BORDENACHE 1969 – G. Bordenache, *Sculture grece e romane del Museo Nazionale di Antichità di Bucarest*, I, *Statue e relievi di culto, elementi architettonici e decorativi*, Bucarest, 1969.

COJOCARU 2010 – V. Cojocaru, *Limba inscripțiilor grecești din orașele de la nordul Mării Negre în secolele VI a. Chr.-III p. Chr. (teză de doctorat)*, Iași, 2010 (mss.).

CONRAD 2004 – S. Conrad, *Die Grabstelen aus Moesia Inferior. Untersuchungen*

zu *Chronologie, Typologie und Ikonographie*, Leipzig, 2004.

COVACEF 2002 – Z. Covacef, *Arta sculpturală în Dobrogea romană. Secolele I-III*, Cluj-Napoca, 2002.

COVACEF 2011 – Z. Covacef, *Sculptura antică din expoziția de bază a Muzeului de Istorie Națională și Arheologie Constanța*, Bibliotheca Tomitana, 8, Cluj-Napoca, 2011.

DEGRASSI 1952 – A. Degrassi, *I Fasti consolari dell Impero romano dal 30 avanti Cristo al 613 dopo Cristo*, Roma, 1952.

DORUȚIU-BOILĂ 1989 – Em. Doruțiu-Boilă, *Legății Moesiei Inferioare între anii 137 și 160, I. Legății între anii 137 și 150*, SCIVA, 40 (1989), 2, p. 157-163.

ECK 1983 – W. Eck, *Jahres-und Provinzialfasten der senatorischen Statthalter von 69/70 bis 138/139*, Chiron 13 (1983), p. 147-237.

FEARS 1981 – J.R. Fears, *The Cult of Jupiter and Roman Imperial Ideology*, ANRW, II, 17, 1, p. 3-141.

GOSTAR 1964 – N. Gostar, *Monumente epigrafice inedite din lapidariul Muzeului regional de arheologie Dobrogea*, in: A. Aricescu et alii, *Noi monumente epigrafice din Scythia Minor*, Constanța, 1964, p. 67-96.

KAJANTO 1965 – I. Kajanto, *The Latin Cognomina*, Helsinki, 1965.

MATEI-POPESCU 2010 – Fl. Matei-Popescu, *The Roman Army in Moesia Inferior*, Bucharest, 2010.

MATEI-POPESCU 2013 – Fl. Matei-Popescu, *Statutul juridic și teritoriul Histriei în epoca romană*, in: F. Panait-Bîrzescu et alii (ed.), *Poleis în Marea Neagră: relațiile interpontice și producțiile locale*, București, 2013, p. 203-233.

MERLAT 1960 – P. Merlat, *Jupiter Dolichenus. Essai d'interprétation et de synthèse*⁴, Paris, 1960.

MIHĂESCU 1960 – H. Mihăescu, *Limba latină în provinciile dunărene ale Imperiului roman*, București, 1960.

NEMETI 2005 – S. Nemeti, *Sincretismul religios în Dacia romană*, Cluj-Napoca, 2005.

PETOLESCU 2001 – C.C. Petolescu, *Epigrafia latină*, București, 2001.

PETOLESCU 2001-2002 – C.C. Petolescu, *Cronica epigrafică a României (XIX-XX, 1999-2000)*, SCIVA 52-53 (2001-2002), p. 267-300.

POPESCU 2004 – M. Popescu, *La religion dans l'armée romaine de la Dacie*, Bucarest, 2004.

RĂDULESCU & MUNTEANU 1977 – A. Rădulescu & M. Munteanu, *Unveröffentlichte Inschriften aus Tomis und Callatis*, in: D.M. Pippidi, Em. Popescu (éds.), *Epigraphica. Travaux dédiés au VIIe Congrès d'épigraphie grecque et latine (Constantza, 9-15 septembre 1977)*, p. 99-111.

SANIE 1981 – S. Sanie, *Culte orientale în Dacia romană, 1. Cultele siriene și palmiriene*, București, 1981.

SCHINDEL 2010 – N. Schindel, *Ein Militärdiplomfragment aus Moesia Inferior (136 n. Chr.)*, ZPE 174 (2010), p. 259-263.

SCORPAN 1980 – C. Scorpan, *Limes Scythiae. Topographical and stratigraphical research on the late Roman fortifications on the Lower Danube*, BAR International Series 88, 1980, p. 203-219.

STEIN 1940 – A. Stein, *Die Legaten von Moesien*, Budapest, 1940.

SUCEVEANU 1998 – Al. Suceveanu, *Fântânele. Contribuții la studiul vieții rurale în Dobrogea romană*, București, 1998.

TACHEVA-HITOVA 1976 – M. Tačeva-Hitova, *Geschichte des Dolichenuskultes in Moesia Inferior and Thracia*, Klio 58 (1976), 1, p. 25-40.

TACHEVA-HITOVA 1983 – M. Tacheva-Hitova, *Eastern Cults in Moesia Inferior and Thracia (5 th Century B.C.-4 th Century A.D.)*, EPRO 95, Leiden, 1983.

THOMASSON 2009 – Bengt E. Thomasson, *Laterculi praesidum. Vol. I ex parte retractatum*, Göteborg, 2009.

ILLUSTRATIONS

Fig. 1. Funerary altar in Greek discovered near Cumpăna (Constanța county).

Fig. 2. Dedication in Greek for Antoninus Pius as Caesar and for governor M. Antonius Hiberus (138AD).

Fig. 3. Votive altar in Latin dedicated to Iupiter Optimus Maximus Dolichenus discovered at Tomis (193 AD).

Fig. 1 - Altar funerar în limba greacă descoperit la Cumpăna (jud. Constanța).

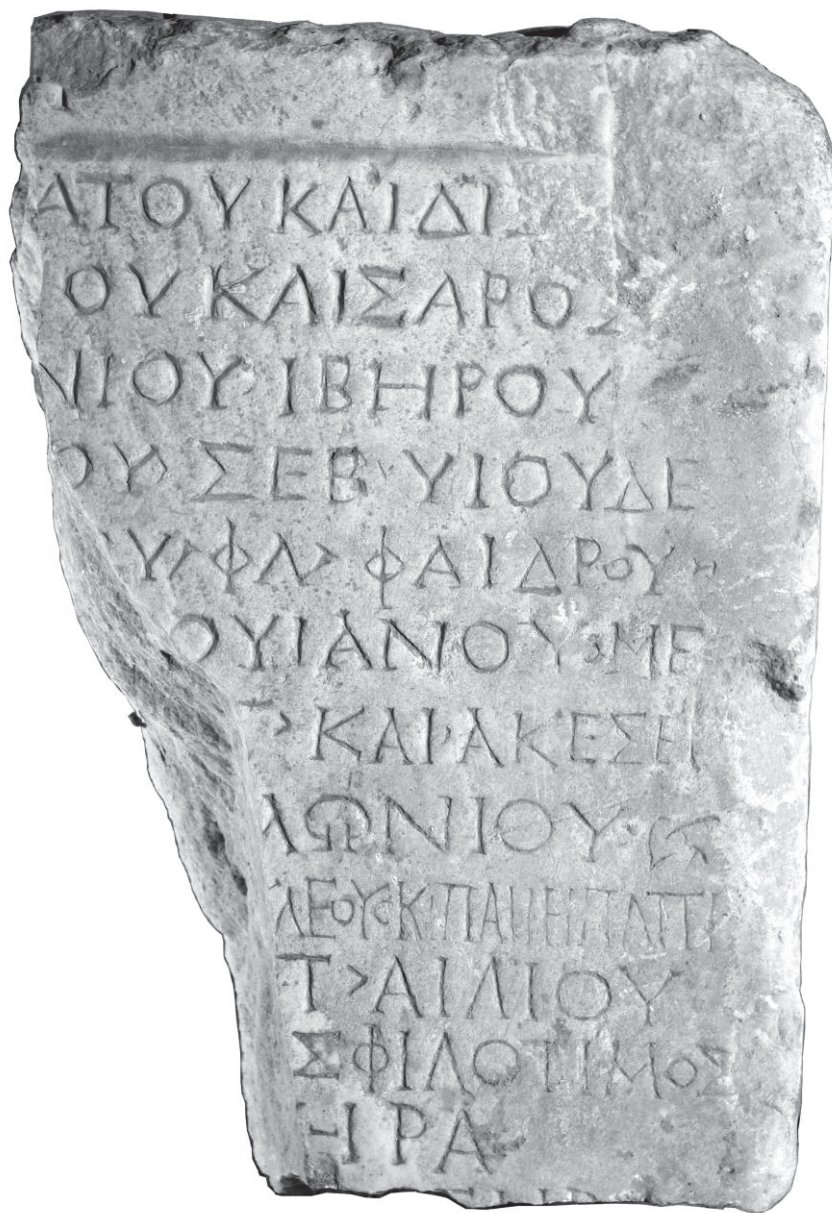

Fig. 2 - Dedicatie în limba greacă pentru Antoninus Pius în calitate de Caesar și pentru guvernatorul Antonius Hiberus (138 p. Chr.).

Fig. 3 - Altar votiv în limba latină închinat lui Iupiter Optimus Maximus Dolichenus, descoperit la Tomis (193 p. Chr.).